

Manisa Hatuniye Camisi'nin 15. ve 16. Yüzyıl Manisa Camileri İçindeki Yerine Yönelik Bir Araştırma

A Research on Manisa Hatuniye Mosque and Its Place among the 15th and 16th Century Manisa Mosques

Özlem Atalan¹

öz

İnsanlar, İslam dininde, tüm dinlerde olduğu gibi ibadetlerini yapabilecekleri mekânlar inşa etmişlerdir. Bu dini yapılar, plan şemaları ve yapım malzemeleri ile ilerleyen zamanlarda değişime ve gelişime uğramıştır. Tüm dinlerde olduğu gibi, her bir ibadet yapısının farklı isimleri vardır. İslam dininde, camiler Allah'ın evi sayıldığı için, Müslümanlar tarafından kutsal mekanlardır. Camilerin gelişimi, Hz. Muhammed döneminden itibaren ilerleyerek devam etmiştir. Tüm İslam ülkelerindeki camiler, mimari özellikleri ve süslemeleri yönüyle birbirinden farklı özellikler göstermektedir. İslam ülkelerindeki cami yapıları, hem tarihsel kronolojiye göre hem de bölgelere göre farklılıklar taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de dini mimari, Osmanlı kültürünün devamı olarak oluşmuştur. Osmanlı'nın dini mimarisi, yüzyıllar süreci içinde değişim ve gelişim göstermiştir.

Osmanlı döneminde, Manisa 15. yüzyıl ortalarından, 16. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı şehzadelerinin saltanata hazırlık yaptıkları bir siyasi kent olmuştur. Manisa'da II. Murad, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad, III. Mehmet ve I. Mustafa gibi sultanların içinde olduğu 16 şehzade sancakbeyliğini yürütmüştür. Şehzadelerin Manisa'da yaşadığı süreç içinde, kendileri ve aileleri tarafından pek çok cami, han, hamam, imaret, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, hastane, köprü ve kütüphane gibi birçok Osmanlı eseri inşa edilmiştir. Bu eserlerin pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Çalışmada, Osmanlı cami mimarisinin gelişim süreci irdelemiştir. Bu bağlamda, Manisa'da yer alan 15. yüzyıl ortalarına ait Hatuniye Camisi'nin mimari özellikleri ile 15. ve 16. yüzyıllarda Manisa'da inşa edilen camiler içindeki yeri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anıtsal Yapılar, Cami Mimarisi, Manisa, Hatuniye Camisi.

ABSTRACT

In Islam, as in all religions, people have built places where they can worship. These religious structures have undergone changes and developments in the future with their plan schemes and construction materials. As with all religions, each worship structure has different names. In Islam, mosques are sacred places for Muslims, as they are considered the house of Allah. The development of mosques has continued since the time of the Prophet Muhammad. Mosques in all Islamic countries show different features from each other in terms of architectural features and decorations. Mosque structures in Islamic countries differ both according to historical chronology and according to regions. During the Ottoman Empire, religious architecture was formed as a continuation of Ottoman culture. The religious architecture of the Ottoman Empire has changed and developed over the centuries.

In the Ottoman period, Manisa became a political city where Ottoman princes prepared for the reign from the middle of the 15th century until the end of the 16th century. 16 princes, including "Murad II, Fatih Sultan Mehmet, Suleyman the Magnificent, Selim II, Murad III, Mehmet III and Mustafa I", served as the governor of the sanjak in Manisa. During the period when the princes lived in Manisa, many foundation works such as mosques, madrasahs, inns, baths, soup kitchens, fountains, hospitals, bridges and libraries were built by the princes and their family. Few of these buildings have survived to the present day. Within the scope of the study, the architectural features of the Hatuniye Mosque belonging to the middle of the 15th century in Manisa were examined. The place and architectural features of Manisa Hatuniye Mosque among the 15th and 16th century Manisa mosques were examined.

Key Words: Monumental Building, Mosque Architecture, Manisa, Hatuniye Mosque.

¹ **Corresponding Author:** Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, oatalan@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9772-1642>

GİRİŞ:

Tüm dini yapıların, farklı isimleri ve bu dinin ihtiyaçlarına yönelik farklı özellikleri olmuştur. İnsanlar dinlerine göre, dini ritüellerini rahat rahat yapabilecekleri ve ibadet edecekleri, mekanlar inşa etmişlerdir. Bu yapıların bazılarında oturma bölümleri, bazılarında namaz kılma bölümleri, bazılarında farklı ibadetlerini gerçekleştirecekleri mekanlar bulunmaktadır. Ortak özellikleri ise, insanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri mekânlar bütünüdür. Bu yapılar, kullanıcıları tarafından kutsal olarak değerlendirilmişlerdir. İslam dinine baktığımızda, Müslümanların topluca ibadetlerini gerçekleştirdikleri yapılar, camiler olmuştur. Müslümanlıkta camiler, aynı zamanda Allah'ın evi olarak görülmüştür. İslam'ın doğuşu ile Hz. Peygamber döneminden bu yana, cami yapıları yüzyıllar boyunca değişerek ve gelişerek inşa edilmektedir. Bu yapılar hem tarihsel kronolojiye hem de bölgelere göre plan şemaları ve mimari özellikleri ile farklılıklar taşımaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde dini mimari hem İslam hem de Osmanlı kültürünün gerektirdiklerine göre şekillenmiştir. Bu dini mimari, yüzyıllar süreci içinde değişim ve gelişim göstermiştir. Osmanlı dini mimarisinin en önemli eserleri İstanbul'da inşa edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı dini mimarisine ait erken dönem örnekleri, Bursa ve Edirne'de yer almaktadır. Çalışma bölgesi seçilen Manisa ili ise, Osmanlı döneminde özellikle 1437-1595 yılları arasında Osmanlı şehzadelerinin saltanata hazırlık yaptıkları bir siyasi kent olmuştur. Şehzadeler kenti olarak da isimlendirilen bu kent, "II. Murad, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad, III. Mehmet ve I. Mustafa" gibi sultanların içinde olduğu 16 şehzade ile sancakbeyliğini yürütmüştür. Şehzadelerin Manisa'da yaşadığı süreç içinde, kendileri ve aileleri tarafından pek çok cami, han, hamam, imaret, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, hastane, köprü ve kütüphane gibi birçok Osmanlı eseri inşa edilmiştir. Bu eserlerin, pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Manisa'da yer alan ve önemli bir yapı olan, II. Murad'ın inşa ettirdiği, Saray-ı Amire günümüze ulaşmamıştır. 14., 15. ve 16. yüzyıl Beylikler ve Osmanlı dönemine ait, cami, han, hamam, imaret, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, hastane ve kütüphane gibi pek çok yapı ve külliye, tarihi kent merkezinde yer almaktadır.

Çalışma kapsamında, aşağıdaki araştırma ve değerlendirmeler yapılacaktır.

- Osmanlı cami yapılarının plan şemasına göre gelişimi örneklerle irdelenecek ve Manisa camilerinin yeri incelenecektir.
- Manisa'da yer alan 15. yüzyıla ait Hatuniye Camisi'nin mimari özellikleri ile plan ve cephe düzenleri bu bağlamda değerlendirilecektir.
- Hatuniye Camisi'nin 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı ve Manisa camileri içindeki yeri değerlendirilecektir.

Yapılan çalışmada, bilgi toplama aşamasında geniş bir literatür çalışması ile alan araştırılacaktır. Osmanlı cami gelişim süreci, Manisa dini mimarisi ve Hatuniye Camisi'ni kapsayan alan çalışması ve analizi yapılacaktır. Son aşamada ise, Hatuniye camisinin korunma olasılıkları tartışılacak, sentez ve karşılaştırma yapılarak makale sonlandırılacaktır.

1. Osmanlı Cami Yapısının Plan Şemasına Göre Gelişimi ve Manisa Camilerine Yaklaşım

Farklı dinlerde insanlar, ibadetlerini uyguladıkları ve o dine ait gerekli ritüellerini gerçekleştirdiği mekanlar inşa etmişlerdir. Bu dini yapılar, ilerleyen yüzyıllar sürecinde değişime uğramıştır. İslam dininde, Müslümanların kullandıkları ibadet yapısı için, inananları bir araya toplayan mabet ya da cuma namazı kılınan büyük cami anlamına da gelen, 'Mescid-ül Cuma' ismi kullanılmıştır. Günümüzde kullanılan "Cami" kelimesi de bunun kısaltılmış halidir. "Cami" Müslümanların ibadet etmek için toplandıkları yer olarak da belirtilmektedir (Önkal ve Bozkurt, 1993). Grabar'da (1988) 'İslam Sanatının Oluşumu' isimli kitabında, "mescit" kavramının Arapça'da 'kişinin Allah'ın önünde secdeye geldiği yer

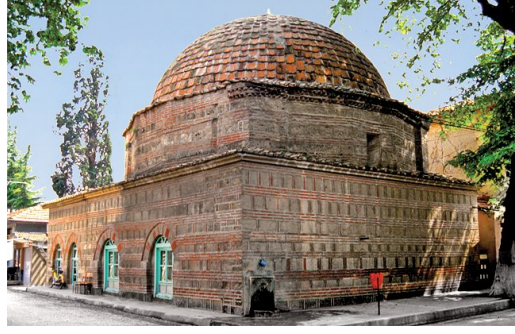
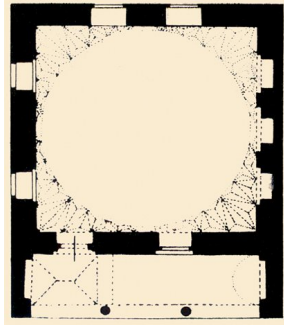
anlamıyla tanımlandığını belirtmektedir. İnşa edilen ilk cami, Medine yakınlarındaki Kuba köyündeki yapı olarak düşünülmektedir. Bununla birlikte, ilk "prototip cami" örneği, Hz. Peygamber'in Hicret sonrası Medine'de yaptırdığı, evinin avlusunda gerçekleştirdiği mekânsal oluşumdur. Medine'de yer alan bu küçük yapı, kenarı 50 m genişliğinde olan kare avlusunun etrafında, kerpiç duvarlarla inşa edilmiştir. Bu ilk cami kurgusu, daha sonraki dönemlerde camilerin tasarımlarında ve inşalarında ana başlangıç noktası olmuştur (Grabar 1988).

İslamiyet'te camiler, Allah'ın evi sayıldığı için Müslümanlar için kutsal ve önemli mekanlardır. Bu sebeple tasarımları ve inşası her dönemde özenli olmuştur. İslam dininde, dört tarafı çevrelenmiş Kâbe avlusunun etkisi, cami mimarisinin oluşumunda etkili olmuştur. Ayrıca, toplu namaz kılma ihtiyacı da mekân oluşumunun önemli kriteridir. Osmanlı döneminde erken dönemlerden kalan eserlerin pek çoğu dini mimari eserlerdir. Bu yapılara bakarak, ardı ardına dönemlere ait üslupları ve plan gelişimlerini izleyebilmekteyiz. Bununla birlikte, Anadolu Selçuklularının mescitlerinde tek kubbeli camilerin ilk örneklerini görebilmekteyiz. Osmanlı döneminin öncesine baktığımızda, iç mekânın sık sütun ve ayaklardan oluşan farklı bölümlerden oluştuğu görülür. Osmanlılar, Anadolu Selçuklularından aldığı cami plan tipini geliştirmiş ve anıtsal yapılar üretmiştir.

Osmanlı kültürünün başlıca anıt komplekslerinden biri külliyelerdir. Arapça "külli" sözcüğünden türetilmiştir. Çeşitli işlevlere sahip ve birbirini tamamlayan pek çok yapının bir arada oluşturduğu, bina topluluğudur. Külliyelerin varoluş sebepleri ticaret ya da yönetim konuları ile ilişkili değildir, hayır amaçlı yapılmışlardır. İslam hukukunda, en ileri kurumlardan biri vakıflar olmuştur. Külliye vakıflar yolu ile yönetilirler. Vakfiyeler ise vakıf koşullarını içeren, vakfın yönetimine ve kurulacak tesislerin işleyişine yönelik bilgileri kapsayan belgelerdir. Vakıf mülkü vakfiyenin kadı vasıtası ile şer'i mahkeme siciline kaydolması ile devlet güvencesi altına alınır. Vakfın faaliyetinin vakfiye doğrultusunda, sonsuza dek yaşatılması amaç edinilirdi (Kuran, 2018). Külliyelerde, başta cami olmak üzere, han, hamam, imaret, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, hastane ve kütüphane gibi pek çok yapı bulunurdu.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra Bursa'da yapılan camilerde, Osmanlı öncesi şemanın geliştiğini, özellikle 14. yüzyılda cami mimarisinin büyük ilerleme kaydettiğini görmekteyiz. Bu döneme ait tek kubbeli mimari İznik Hacı Özbek Camisi, çok ayaklı/çok kubbeli mimari Bursa Ulu Cami, Edirne Eski Camisi ve tabhaneli/zaviyeli şema Bursa Orhan Gazi Camisi, Edirne Muradiye Camisi örneklerinde görülür. Tek kubbeli bir yapı olan ve 1333 yılına tarihlenen İznik'teki Hacı Özbek Camisi, tarihi bilinen en eski Osmanlı camisidir (Sezgin, 1984). Kuruluştan İstanbul'un fethine kadar süreçte, inşa edilen camiler gösterişten uzak olmuştur. Ancak bu yapılar, güçlü ve zarif yapılarıdır. Erken dönem Osmanlı dini mimarisinde daha çok işlevsellik ve ihtiyaçlar göz önüne alınmıştır (Eker, 2016; Yerasimos, 2000:158).

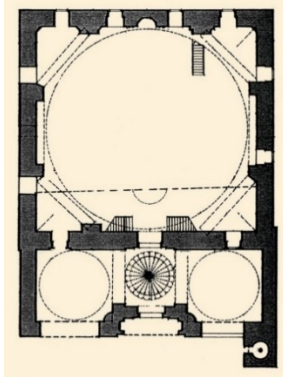
Hacı Özbek Camisi, tek kubbeli kare bir bölümden oluşmaktadır. Bu bölümün önünde yer alan kubbeli son cemaat yeri ile "tek kubbeli cami" tipinin karakteristik bir örneğidir. Bu tip benzer erken döneme ait yapılara, Anadolu'da Manisa Kula Kurşunlu Camisi, İzmir Seferihisar Sığacık Camisi gibi örnekler verilebilir. Hacı Özbek Camisi, taş ve tuğla sıralarından oluşan duvarla çevrelenmiş, kiremit örtülü kubbeli bir yapıdır (Şekil 1-2, Eyice, 1978). Sezgin'e göre (1984) 15. yüzyılda Osmanlı mimarisinde çok ayaklı/çok kubbeli ulu cami tipi görülmektedir. Klasik Osmanlı mimarisinin başlangıcı olarak kabul edilen yapı, 15 yüzyıla ait Edirne'deki Üç Şerefeli Cami yapısıdır (1437-1447). Bu cami dikdörtgen plana sahip kapalı ibadet mekânı, ortada büyük kubbe ve iki yanda daha küçük ikişer kubbeyle, özgün bir cami iç mekânı sergilemektedir. Bu yapıda görülen, taşıyıcı ayaklar ve bu ayakları birleştiren alçak kemerler, büyük mekân algısını bozmuştur. Yan kubbeler arasında yer alan üçgen boşluk bölümleri küçük kubbecikle örtülmüştür.

Şekil 1. Hacı Özbek Camisi (Eyice, 1978) Şekil 2. Hacı Özbek Camisi Planı (Eyice, 1978)

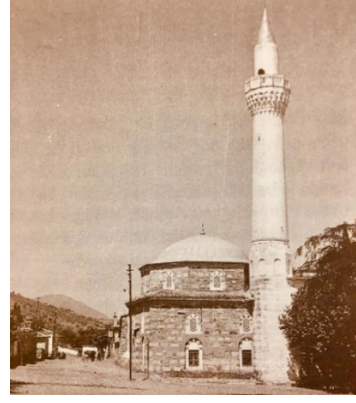
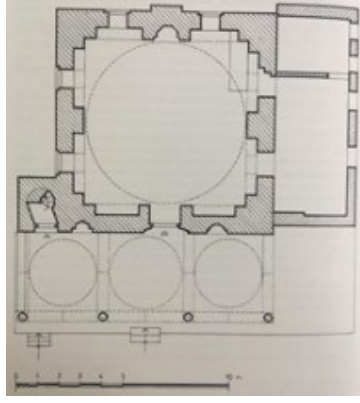
Yeşil Cami, erken Osmanlı mimarisinin mimarı bilinen, az sayıdaki yapılarından biridir. Mimarı Hacı Musa olan bu caminin inşasına 1378’de başlanmış, 1391’de ancak cami Halil Hayrettin Paşa’nın vefatından sonra tamamlanmıştır. Tek kubbeli camilerin farklı bir yorumu olarak değerlendirilebileceğimiz, İznik’teki Yeşil Camisi ise kubbeli kare mekânın giriş kısmına eklenen bir bölümü ile ana eksen üzerinde devam ettirilmiştir. Bu camiyi I. Murad’ın vezirlerinden Çandarlı Halil Hayrettin Paşa inşa ettirmiştir. Caminin minaresi yeşil renkli olduğu için bu ismi almıştır. Çinilerin bir kısmı tarihsel süreç içerisinde yenilenmiştir. Anadolu’daki pek çok camide görülen, birbirinin eşi olmayan sütunlar bu camide de görülür. Yapının özgün süslemesini hem içte hem de dışta yer alan, mermer işçiliği göstermektedir. Ayrıca, Osmanlı döneminden kalma görülen en eski mermer mihrap da bu caminin içinde yer alır (Yavaş, 2013).

Mudurnu’nun önemli eserlerinden olan Yıldırım Bayezid Külliyesi ise, cami (Büyük Cami), medrese ve çifte hamamdan meydana gelmektedir. Caminin kitabesi olmamakla birlikte Yıldırım Bayezid’in şehzadeligi döneminde inşa edilmiştir. Külliye içindeki hamamın 784 (1382) tarihli kitabesi bulunmaktadır. Taşa yazılmış vakfiyesinden caminin hamamla aynı tarihlerde veya az önce inşa edildiği düşünülmektedir (Aslanapa, 1986, 2004). Bu camide, tek kubbeli plan şemasının sade bir şekilde uygulandığı en erken dönem yapısıdır.

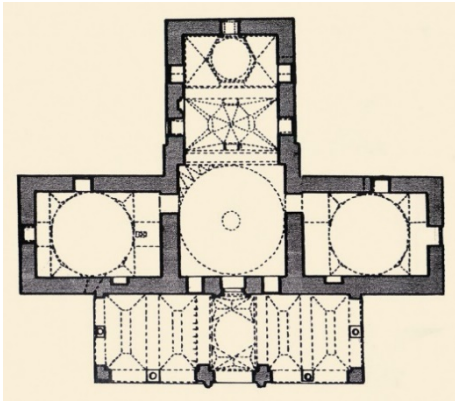
Şekil 3. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camisi Planı (Güray, 2013) Şekil 4. Mudurnu Yıldırım Bayezid Camisi (Güray, 2013)

Manisa’da tek ana kubbeli yapı örneklerinden bir tanesi, 15.yüzyıl sonuna ait Hacı Yahya Camisi’dir (iki Lüleli Camisi). Bu yapı 1474’te yapılmıştır, ancak 1922 yılında Yunanlılar tarafından bomba ile kısmen yanmış ve yıkılmıştır. Yapı, 1926 yılında tamir edilmiştir. 1935 yılında tekrar tamir edilen yapı, 1995 yılında bazı değişikliklere uğramıştır (Acun, 1999). Açık kahverengi moloz ve kesme taş-tuğladan ve devşirme malzemelerden oluşan bir yapıdır. Kare planlı üzeri kubbe ile örtülüdür. Üç bölümden oluşan, son cemaat bölümü vardır. Yapı, tek minarelidir.

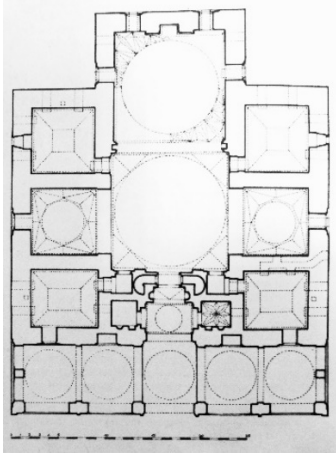
Şekil 5. Hacı Yahya Camisi Planı (Güray, 2013) Şekil 6. Hacı Yahya Camisi Camisi (URL 1)

Zaviyeli cami tipleri, erken Osmanlı döneminin önemli bir plan şeması örneğidir. Bu şema; “çok işlevli” ters T”, “kanatlı” gibi farklı tipolojilere ayrılabilir. Zaviyeli yapıların planı, ana eksen üzerinde yer alan kapalı bir avlu durumundaki merkezi mekân ve çevresindeki üç eyvandan oluşmaktadır. Osmanlı mimarisinde, erken döneminde bir özelliği olarak, tüm mekânları kubbe ile örtmek çabası görülmektedir. Zaviyeli plan tiplerinde de eyvan bölümleri gibi gelişen bölümlerin çoğu kubbe ile örtülmüştür. Bu şemanın erken örneklerinden biri İznik'teki Nilüfer Hatun İmaret'i'dir. Yapım tarihi kapı üzerindeki kitabesine göre 1388 yılında Murad Hüdavendigar tarafından, annesi olan Nilüfer Hatun için yaptırılmıştır. Yapının, Murad Hüdavendigar'ın hükümdarlık süresi olan 14. yüzyıl üçüncü çeyreğine ait olduğu söylenebilir. Bu dönem için karakteristiği olan, almaşık örgülü duvarları üç sıra tuğla, bir sıra düzgün kesme küfeki taşı dizisi duvar tekniği kullanılmıştır. Uzun yıllar zarar görmüş olarak ayakta kalan yapı, 1955 yılındaki onarımından sonra, günümüzde İznik Müzesi olarak işlevlendirilmiştir (Çobanoğlu, 2007).

Şekil 7. Nilüfer Hatun İmaret'i'nin Planı , Şekil 8. Nilüfer Hatun İmaret'i'nin Kapısı (Çobanoğlu, 2007)

Bursa'da yer alan, Yıldırım Bayezid'in inşa ettirdiği bir yapı olan Yıldırım Camisi zaviyeli plan şemasındadır (Şekil 6). Bu yapı, medrese ve darüşşifa ile külliye içinde yer alır. Cephesi taş olarak yapılan yapının yapım tarihi 1400 yılıdır. Yapının dış cephesinde taş ve özellikle mermer görülür. “Mukarnas” süslemeleri mevcuttur. İç mekânlarının süslemelerinde, özellikle yan odalarda alçı işleri görülmektedir. Bu yan mekânlarda, Türk evinin bir odası kurgulanmıştır.

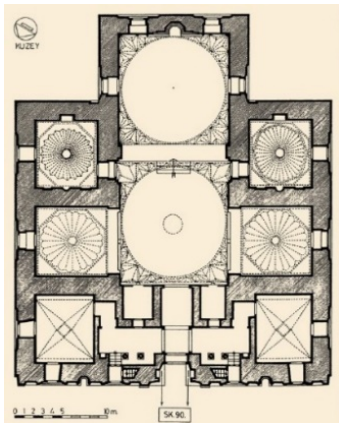

Şekil 9. Yıldırım Bayezid Camisi Planı, Bursa (URL2) Şekil 10. Yıldırım Bayezid Camisi, Bursa (URL3)

Şekil 11. Yıldırım Bayezid Camisi girişi, Bursa (URL3) Şekil 12. Yıldırım Bayezid Camisi iç mekan, Bursa, (URL3)

Bursa'da yer alan, cami, medrese, imaret, türbe ve hanlardan meydana gelen, Çelebi Sultan Mehmed'in yaptırdığı Yeşil Cami de aynı tipin önemli örneklerinden biridir. Külliye Yeşilcami Külliyesi, İmâret-i Sultân, İmâret-i Sultân Çelebi Mehmed Han isimleri ile de anılmaktadır. Yapının altı adet kitabesinde yaptırının, mimarının, süsleme programını yapan nakkaşbaşının, mihrap çinileri ustalarının, hünkâr mahfilindeki çinilerin ustasının ve ahşap işçiliklerini yapan ustanın isimleri belirtilmiştir. Mimarı Hacı İvaz olan yapı kompleksi 1424'te tamamlanmıştır. Yapının orta aksında bulunan bölümlerin üstünde kubbe ile örtülü iki mekân yanlarda eyvanlar, ikişer oda inşa edilmiştir. Odalar orta akstan ayrılmış farklı bölümler olarak yapılmıştır. Ayrıca, caminin ön cephesinde bir son cemaat yerinin olduğunu düşündüren izler olmakla birlikte son cemaat bölümü yapılmamıştır (Yavaş, s.492).

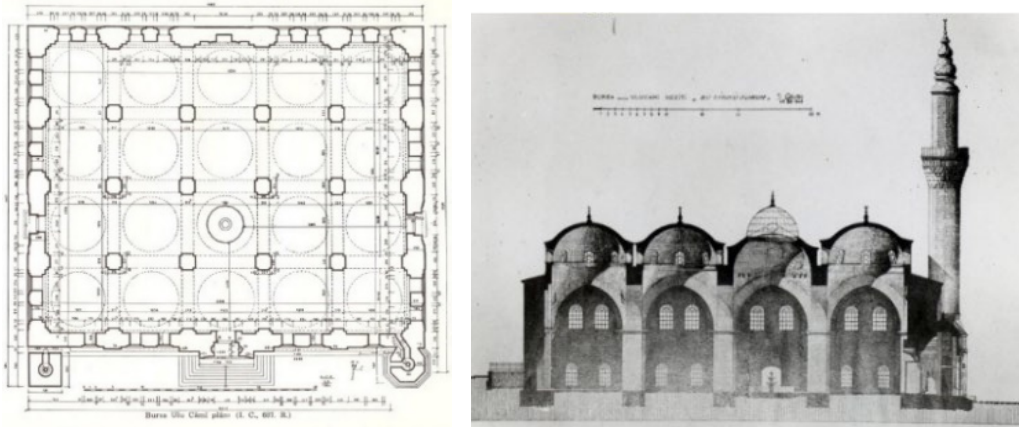
Şekil 13. Yeşil Cami Planı (Yavaş, 2013) Şekil 14. İç mekanından bir görünüş (Yavaş, 2013)

Yeşil Cami'de 13 metre çapında, 25 metre yüksekliğinde, Türk üçgenlerine oturan bir kubbe görülür. Ortası havuzludur. Örtülü orta bölüme çıkılan holün her iki yanında çini döşenmiştir. Müezzin mahfili olarak işlevlendirilen mekanları vardır. Ana mekânın iki tarafında iki büyük eyvan, ana bölümün sağ ve sol köşelerinde birer küçük tabhâne bulunmaktadır. Hünkâr mahfilinin kemerinin üst tarafında yer alan kitâbesinde, nakışların Ali b. İlyas Ali tarafından yapıldığı belirtilir. Süslemelerin 827 yılında Ramazan ayının sonuna doğru (Ağustos 1424) tamamlandığı yazmaktadır (Yavaş, 2013).

Şekil 15. Yeşil Cami'den pencere Şekil 16. Mahfil sahanlığı kapısı ve çinileri (Yavaş, 2013)

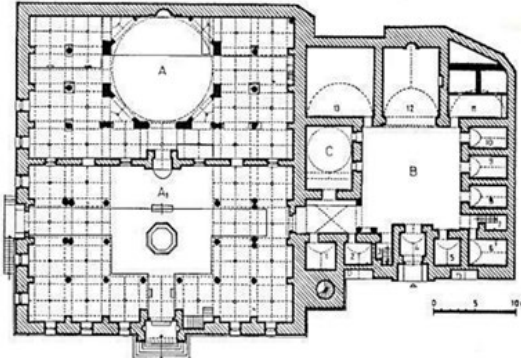
Osmanlı mimarisinde karşımıza çıkan çok kubbeli "Ulu cami" tipi Selçuklu döneminden görülen ahşap direkli camilerden gelişmiş bir mimari şemadır. Osmanlılarda bütün mekânları kubbe ile örtmek isteği bu yapıların oluşmasına sebep olmuştur. Bazı yapılarda bölümlerden bir kısmının tonozlu olduğu görülür. Bursa Ulu Camii de 20 kubbesi ile bu tipin anıtsal bir örneğidir. Bursa Ulu Cami, 1400 yılında Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirilmiştir (Yavaş 2013). Merkez ekseninde yer alan bölümlerin üstünde dört kubbe diğerlerinden daha yüksektir. Merkez ekseninde yer alan kubbelerden birinde aydınlık feneri görülmektedir. Aydınlık fenerinin altına şadırvan yapılmıştır. Cami planında yer alan iri payeler, görüşü engelleyerek görsel sürekliliği bozmaktadır. Ahşap minber üzerinde kitabe yer alır.

Şekil 17. Bursa Ulu Camisi - Şekil 18 . Planı ve Kesiti (1949) (URL4)

Manisa'nın en önemli camilerinden biri olan ve Saruhanoğlu dönemine ait Ulu Cami, Muzafereddin İshak Bey tarafından, 1366 yılında Mimar Emet Bin Osman'a yaptırılmıştır. Cami enine dikdörtgen ayaklı bir plan şemasındadır. Üstü, sekizgen ayak sistemi üzerine oturan bir büyük kubbeyle

kapatılmıştır. Yapı tek minarelidir. Kündekari tekniği ile yapılmış olan minberi, Saruhanoğlu döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. (Şekil 3; Acun, 1985).

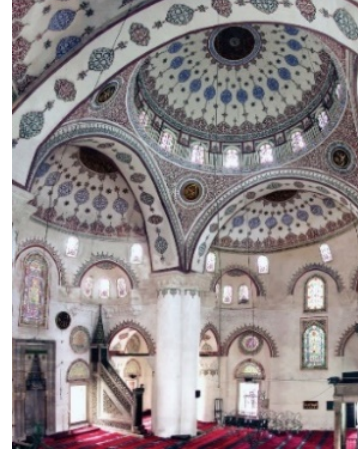

Şekil 19. Manisa Ulu Camisi Planı (Acun, 1985); Şekil 20. Manisa Ulu Camisi(URL 5)

Edirne'deki Eski Cami de Ulu cami tipinde inşa edilmiş bir yapıdır. Bu yapının 9 adet kubbesi vardır. Yapının inşasına, Emir Süleyman Çelebi döneminde başlanırken, Çelebi Sultan Mehmed döneminde bitirilmiştir. Ana aks üzerindeki kubbeler bu camide de vurgulanmıştır. İstanbul'da fetihten sonra Osmanlıların yaptırdığı ilk önemli dini yapı grubu, Fatih Külliyesi'dir. Külliyenin merkezinde yer alan cami, 1470/71 yılında tamamlanmıştır. İstanbul Eski Fatih Camisi'ni (1471), Sezgin'in (1984) yazılarında çevresindeki diğer yapılarla beraber ilk düzenli Osmanlı külliyesi olarak belirtmektedir. Sezgin'e göre (1984) eski cami planında yarım kubbe görülmektedir. Yarım kubbe, kubbeli merkezi cami planının oluşması için yapılmış bir elemandır. 1765 yılında gerçekleşen depremde oldukça hasar gören eski yapı 1767-1771 yılları arasında Sultan III. Mustafa tarafından yeniden yapılmıştır. Günümüzdeki cami, plan ve üslup açısından 18. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Eski Fatih Camii'nden ve süslemelerinden bazı bölümler günümüze ulaşmıştır. Dış avlu duvarının renkli taş kakmalı pencere alınıklıkları ve iç avludaki çini pencere alınlığı da Fatih döneminden günümüze gelebilen yapı elemanlarıdır (Sezgin, 1984).

16. yüzyılın başına bakıldığında, İstanbul'daki Bayezid Cami'nde (1506) , merkezi plana ulaşma eğilimi görülmektedir. Bayezid Cami'nde kubbe çapı 18 metredir. Bu süreçte, yarım kubbeler ve küçük kubbeciklerle ferah bir cami iç mekanına ulaşma isteği devam etmektedir. Osmanlı Cami mimarisinde, 16. yüzyılın ortalarına doğru bakıldığında ise, tek, geniş ve ferah bir mekânın oluşturulabilmesi için merkezi planlı yapıların gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu döneme "Klasik Osmanlı devri mimarisi" dönemi denilmektedir (Kuban, 2007; Sezgin, 1984).

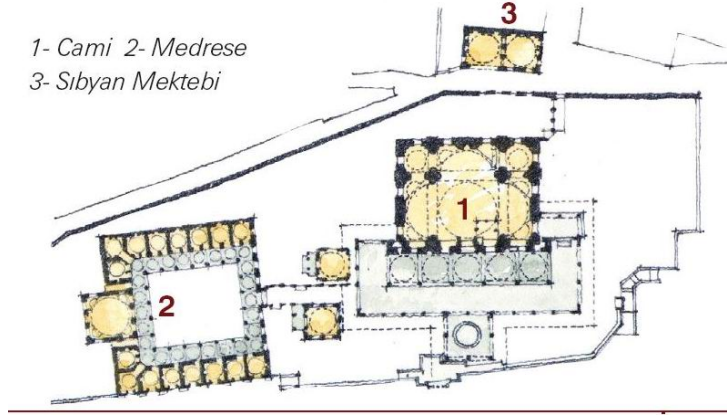
16. yüzyılın ortalarına cami mimarisinde, geniş bir iç mekân yaratma isteği devam etmektedir. İstanbul'un Üsküdar ilçesinde meydan bölümünde yer alan, Mihrimah Sultan Camii, Mimar Sinan'ın Kanuni Sultan Süleyman'ın Hürrem Sultan'dan olan kızı, Mihrimah Sultan için inşa ettirdiği bir yapıdır. Bu yüzyıl ortalarına ait Sinan'ın erken dönem eseri Mihrimah Sultan Camii'nde (Mihr-î-Mâh Sultan Camii, Mihrimah Sultan Camii ya da İskele Camii) Külliyenin inşasına cami kitabesine göre 954'te (1547) inşaat bitmiştir. Ana kubbe üç yönüyle ve üç yarım kubbe ile genişletilmiştir. Köşelerde ise küçük kubbecikli mekanlar yapılmıştır. Plan şeması olarak tabhaneli şemanın gelişmiş bir durumudur. Benzer olarak 16. yüzyıla ait İstanbul Şehzade Camisi plan tipinde (1544), iç hacimde ve örtüde büyüme ve genişleme eğilimi göze çarpmaktadır (Kuban, 2007).

Şekil 21. Mihrimah Sultan Camisi (Orman, 2020) Şekil 22. Mihrimah Sultan Camisi iç mekanı (Orman, 2020)

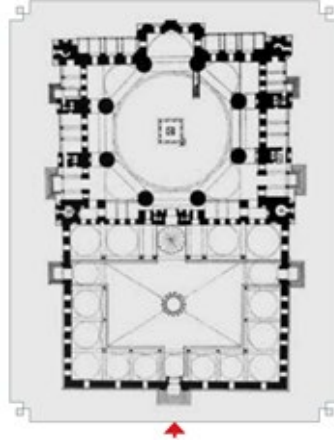
MİHRİMAH SULTAN KÜLLİYESİ, ÜSKÜDAR

1- Cami 2- Medrese
3- Sıbyan Mektebi

Şekil 23. Mihrimah Sultan Camisi ve külliyesi (URL 6)

Osmanlı sanatının en büyük yapı ustası, Mimar Sinan'ın en önemli eserlerinden biri olan Süleymaniye Cami'nde kubbeler farklı yerleştirilerek genişleme ve ferah bir iç mekana ulaşma isteği sürdürülmüştür. Süleymaniye Cami'nde ortada bir kubbe yer almaktadır. İki yanda ise yarım kubbeleri, yanlarda değişik boyutlarda küçük kubbeleri vardır. Ögel (1988:561) merkezi kubbenin hafif yayını gök kubbeyle ilişkilendirmiş ve yapının bir tepe oluşturduğunu belirtmiştir. Yapı zeminden itibaren yarım kubbelerle, küçük yarım kubbelerle ve takviye kulecikleriyle, ana kubbeyle doğru basamak basamak yükseliş yaratmaktadır. Yapının avlusunda ve organik biçimde yapıya eklenen minarelerle yapıda bütünlük ve denge sağlandığı görülmektedir. Sinan, Edirne Selimiye Camisi'ni inşa etmesiyle, Osmanlı cami mimarisini doruk noktasına taşımıştır. Bu külliye, cami, medreseler, darülhadis, sıbyan mektebi ile bir kompleks yapı grubudur. Caminin sekiz ayağa oturan anıtsal ölçülerde kubbesi vardır (Şekil 24).

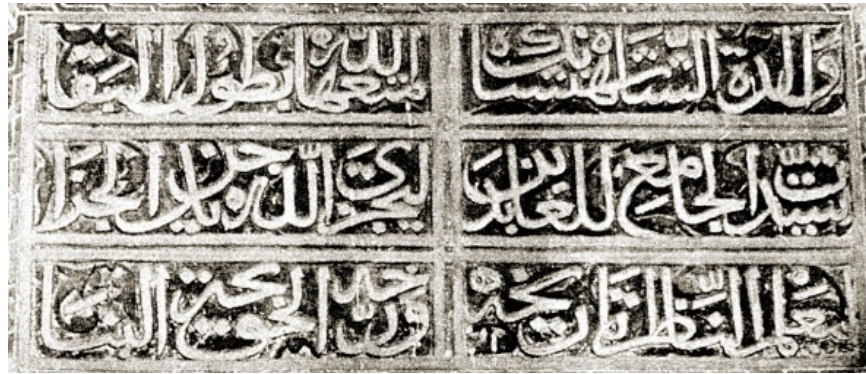
Şekil 24. Edirne Selimiye Camisi (Kuban, 2007; Benian, 2011)

Osmanlı camilerinde, klasik dönemden sonra, genellikle kare plan, üzeri kubbe ile örtülü bir ana mekan yaratılmıştır. Bu yapılarda, kubbeye geçiş için kullanılan tromp ya da pandantif gibi ara elemanlar, yapı elemanı olarak inşa edilmiştir. Ayrıca, bu dönem camilerinin plan şemasında yanlarda yer alan galeriler yapılmıştır. Bu yapılan galeriler, yapıdaki genişlik, ferahlık ve huzur hissini artırmaktadır.

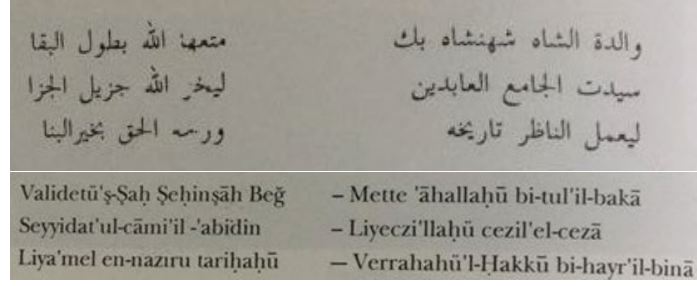
18. yüzyıl gelindiğinde, İstanbul camilerinde klasik Osmanlı plan şeması uygulanmıştır. Camilerin kuzey cephelerinde, camilerin parçaları olan son cemaat yeri, hünkâr mahfili ve minarelerin oluşturduğu bir araya gelmeler neticesinde, cami bütününde farklılıklar görülmektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru, batılılaşma etkileri cami cephelerinde, yoğun olarak görülmektedir. Camilerde, revaklı avlular daha az görülürken, bahçe tipi serbest avlular sıkça uygulanmıştır. Ayrıca 18. yüzyılın sonlarında yuvarlak, oval ve ince uzun, değişik şekillerde ve bol miktarda pencereler yapılmıştır.

3. 15. Yüzyıl Manisa Hatuniye Camisi ve Mimari Özellikleri Üzerine Notlar

Hatuniye Camisi, konum olarak kent merkezinde Hükümet Konağı'nın karşısında yer almaktadır. Yapı, II. Bayezid'in eşlerinden Hüsnüşah Hatun adına oğlu Şehzade Şehinşah tarafından inşa ettirilmiştir. Hüsnüşah Hatun'a ait Rebûlevvel 903 (Kasım 1497) tarihli vakfiyede belirtilen yazıya göre, Manisa'da bir cami, bir imaret, bir hamam ve bir han inşa edilmiştir. Bir de bölgeye "ta'lîm-i sıbyân" için bir muallim gönderilmiştir. Bu sebeple Sıbyan mektebinin yaptırıldığı düşünülmektedir. Caminin batı bölümünde bir mektep binası yer almaktadır. Caminin ana giriş kapısı üzerinde yer alan kitabe 896 (1490-91) yazılıdır. Hüsnüşah Hatun'un ismi yazılmamıştır. Celî sülüsle ve Arapça olarak yazılarak inşa tarihi ebced hesabıyla "bi-hayri'l-binâ" olarak ifade edilmiştir (Yüksel, 1997) .

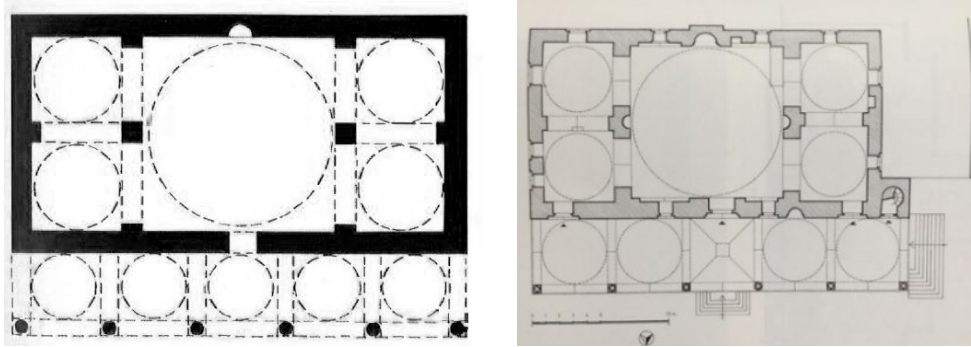
Şekil 25. Hatuniye Camisi Kitabesi 2022 Şekil 26. Hatuniye Camisi Kitabesi (Yüksel, 1997).

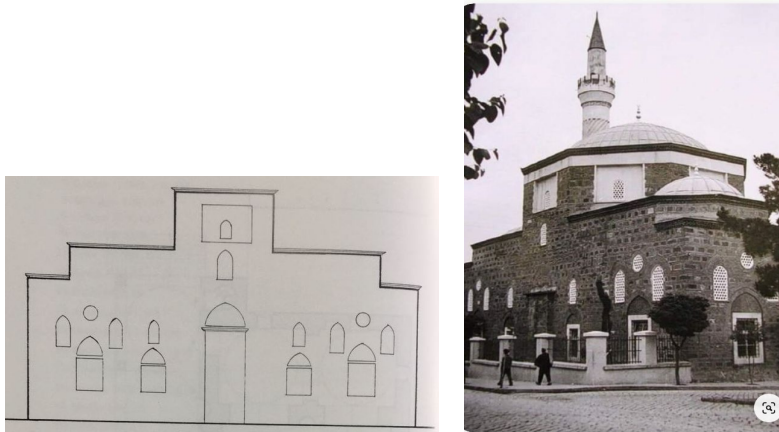
Şekil 27. Kitabenin yazılışı ve Çevirisi, (Ç. Uluçay, İ. Gökçen'den, Acun, 1999)

Kitabede “Şehinsah Bey’in Validesi Allah ona uzun ömür bahşetsin. İbadet eden cemaatin Hanımefendisi Allah ona mükafatların çoğunu bahşetsin. Bunu gören tarihini yazsın Allah bize binaların en hayırlısını bahşetti” yazmaktadır. Caminin Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde vakfiyesi bulunmaktadır. Vakfiye İ. Gökçen tarafından yayınlanmıştır. Vakfiyesinde bu külliyenin cami, imaret, sıbyan mektebi ve kuzey yönünde Bıçakçı Hacı Ali tarafından yaptırılan medreseden oluştuğunu belirtir.

Hatuniye camisi 1611 bir depremde zarar görmüştür. Hatuniye Camisi ve imareti 1637-1638 tarihinde, yapının kurşun kaplamaları ise 1643-1644 tarihinde onarılmıştır. Üstteki kitabede ise Sultan Abdülmecid'in tâmiratı belirtilmiştir (Gökçen, 1946). Bunlar, 1637'de su yolları, 1643 ve 1672'de yapının farklı bölümlerine ait onarımlardır. Evliya Çelebi bu yapı için “tahıl pazarı içre cemâat-i kesîreye mâlik bir câmi-i atîk” ifadesinde bulunmuştur Yapının özgün olan kitabesinde Sultan Abdülmecit zamanında tamir ve onarım geçirdiğini belirten dört satırdan oluşan yazı vardır. Bu kitabenin son satırında 1841-1842 tarihinde onarım geçirdiği belirtilmiştir. Yapı 1957-1962 tarihleri arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

Şekil 28. Manisa Hatuniye Camisi Goodwin çizim plan ve Acun'a ait plan (Aslanapa, 1986,2004 ve Acun, 1999)

Şekil 29. Manisa Hatuniye Camisi güney cephesine ait kroki (Acun, 1999) Şekil 30. Hatuniye Camisi, 1950'li yıllara ait bir fotoğraf (URL7)

Yapının plan şemasına bakıldığında, ortada bir ana kubbe ve her iki yanında ikişer kubbe yer almaktadır. Goodwin çiziminde cami planını kabaca kroki şeklinde çizmiştir. H. Acun ise daha detaylı bir rölöve plan çizimi olarak yapıyı çizmiştir. Güney cephesi ise kabaca çizilmiş bir krokidir (Şekil 21). Mihrabın önünde orta büyük kubbe yapının dört köşesinde kubbeler yer almaktadır. Caminin kuzey bölümünde son cemaat mekanı beş kubbeli bölümden oluşmaktadır. Yapının iç mekanındaki büyük kubbesi mihrap önündedir. Kasnağı sekizgen olan kubbeye üçgen bölümlerle geçilmiştir. Yapı içindeki iki ayağın birbirine dönük bölümlerinde silindir kesitli niş yer alır ve ayaklar dikdörtgen kesitlidir. İki ayağın birbirine dönük ters yüzeyinde ise dikdörtgen çıkıntı vardır (Şekil 21). Orta kubbenin yanında ikişer küçük kubbe vardır. Kare mekandan pandantifler kubbeye geçilir. Yapının güneydoğu bölümündeki mekanın zemini 40 cm daha yüksektir.

Yapının duvar yapımında, bir sıra kesme blok taş, iki sıra yatay ve dikey örülmüş tuğla sırası görülmektedir. Zaman süreci içinde, son cemaat mekanı cam ile kapatılmıştır. Son cemaat bölümünün orta bölümünde aynalı tonoz, yan bölümleri ise kubbe örtülmüştür. Yapının son cemaat bölümündeki sütunların devşirme malzemelerle yapıldığı söylenebilmektedir. Büyük olasılıkla yakın çevrede yer alan antik kentlerden ve özellikle Aiagai antik kentinden gelme olasılığı yüksektir. Son cemaat bölümünden sonra, ortada yer alan kapı ile harim bölümüne geçilmektedir. Sağ ve soldaki kapılarla da yan mekânlara girilir. Özellikle bu tip plan şeması ve yapım tekniği 14. ve 15. yüzyıl cami mimarisinde sıkça uygulanmıştır. Yüksel'e göre, (1997) bu yanlarda yer alan bölümler tabhane olarak işlevlendirilmiş sonrasında harim bölümüne eklenmiştir.

Camide duvar kalınlıkları 0,95-1,15 m aralığındadır. Yapının iç hacmi 24,0 × 11,15 m olarak görülmektedir. Yapının içinde, orta aksın yanında yer alan kubbeler vardır. Bu kubbeler, kâgir sütun ayaklar ile taşınmaktadır. Bu ayakların ortalarında silindirik niş vardır. Kubbe geçişte sekizgen bir kasnak ve yuvarlak kemerli pencereler vardır. Kubbe köşelikleri üçgen şeklinde ve düzdür. Mihrap yönünde yer alan yan kubbeler, diğer yan kubbelerden daha yüksektir. Yan cephelerde bir dikdörtgen alt, bir kemerli üst ve yuvarlak pencere yer alır. Pencereler lokma demirli ve alçı pencereler iki çeşit olarak yapılmıştır. Günümüzde cami işlevini sürdüren yapı Sultan, Çeşnigir ve İvaz Paşa camileriyle ortak özellikler taşımaktadır.

Harim bölümüne üç ayrı kapıdan giriş verilmiştir. Kemerli ana giriş kapısı orta kapıdır ve diğer kapılardan daha büyüktür. Harimin güney duvarında dört batı ve kuzey duvarında iki doğu duvarında üç alt ve tepe pencereler bulunur. Mihrap yarı silindiriktir. Silme bir sınır içinde yer alır (Şekil 26). Yaşmak bölümü dört sıra bademli ve mukarnaslı olarak süslenmiştir. Yanlarında ikişer adet kum saati vardır. Yapıda yer alan Ahşap minber ise, Selçuklu dönemine ait geometrik motifler taşımaktadır. Minberdeki kayıtlarla, caminin yapımından dört sene sonra minberinin bitirildiğini anlamaktayız. Bu bölümde, giriş kapısı üzerindeki şemseli tacın altına da yarısı düz, yarısı ters olarak "innallâhe ve melâiketehû..." âyeti (el-Ahzâb 33/56) görülür. Ayrıca; minberin sol tarafındaki iki ucu sivri beyzî bir sınırlama arasında bulunan "evâhir-i Zilhicce 900" kaydından 900 yılı Zilhiccesinin sonlarında (Eylül 1495), bitirildiği belirtilmiştir (Yüksel, 1997).

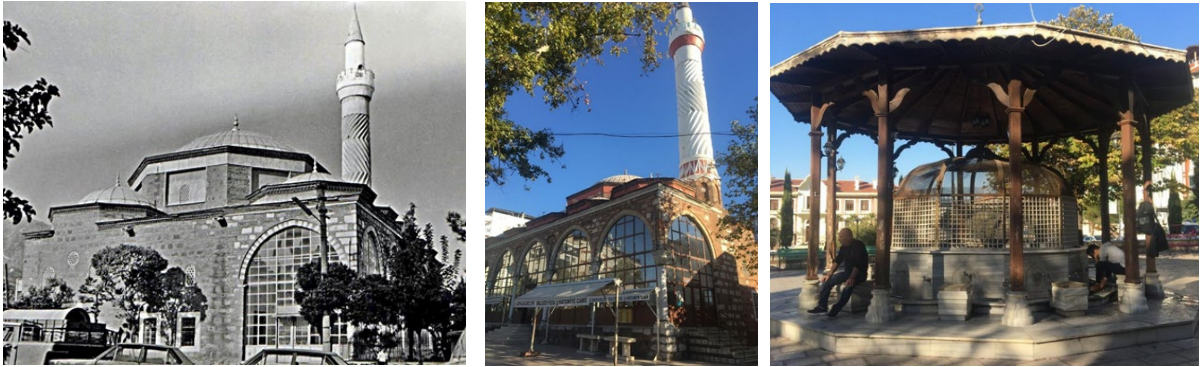
Minare sağ tarafta köşede yer almaktadır. Minarenin kaidesi boyutunda öne çıkan son cemaat yerinin ortasında yer alan cümle kapısı vardır. İç mekândan bakıldığında orta aksa göre sağa kaymıştır. Girişin iç içe iki basık kemerle, kırmızı-beyaz mermerle yapıldığı görülmektedir. Bu kapının sağ ve sol yönünde bir adet pencere ve bu pencerelerin üzerinde bir adet balkonlu pencere bulunmaktadır. Caminin minaresi, kare prizma bir kaideye sahiptir. Daha sonrasında ise sekizgen bir plana geçiş yapmaktadır. Minarenin taş ve tuğla olarak inşa edilmiş kemerli bölümünden sonra gövdesi yer almaktadır. Bu bölüm sonradan sıvanmış yivli zig zağ motifle yükselmektedir. Tek şerefelidir. Bu şerefenin altı pahlıdır. Taş korkuluğu vardır (Şekil 29-30; Yüksel, 1997).

Şekil 30. Hatuniye Camisi 1997 (Yüksel, 1997). Şekil 31-32. Hatuniye Camisi 2022

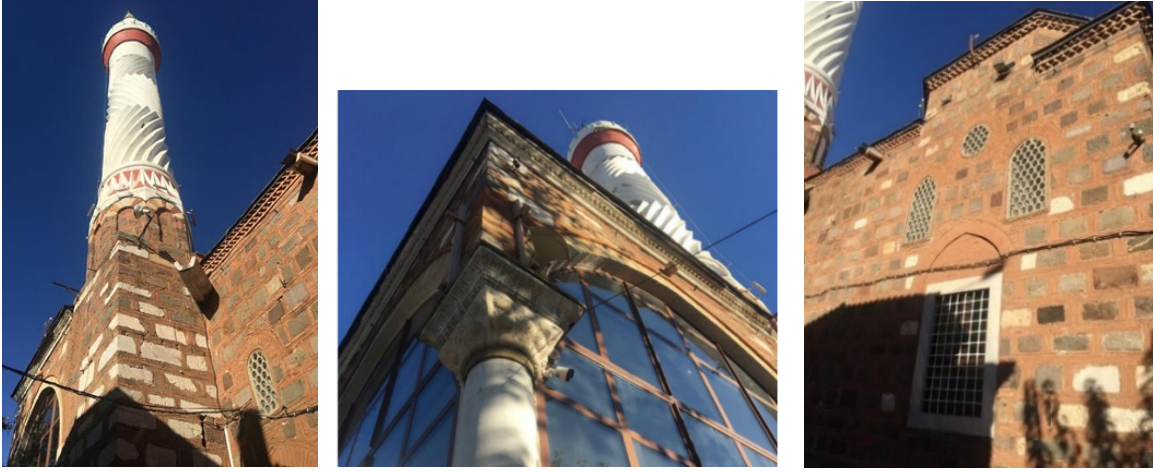
Şekil 33-34-35. Hatuniye Camisi, 2022

Şekil 36. Hatuniye Camisi 1997 (Yüksel, 1997). Şekil 37-38. Hatuniye Camisi, 2022

Külliyeye yapıları arasında imaret ve Serabat hamamı yıkılmıştır. Günümüzde imaret yapısının yeri, yapısı net bir bilgi ile tanımlanmamıştır. Emecen'in verdiği bilgiye göre , 1531 yılında her gün yemek çıkararak imaretin yıllık harcamaları 37.991 akçeye ulaşmıştır. Vakfiyede, külliye kazanan gelirlerinden bütün külliye işlerine yılda 54.480 akçe verildiği ve su kanallarının da onarıldığı belirtilmiştir. Evliya Çelebi Kurşunlu Han'ı "Tahıl pazarı hanı kurşunludur, kal'a misal kırk kubbeli hân-ı kebîrdir kim cümle Arap ve Acem bezirgânı anda meksederler, ismine Hatuniyye Hanı derler" olarak anlatmaktadır. Günümüzde bu han Hatuniye Camisi'nin güneyinden geçen ana caddenin diğer yönünde bulunur. Külliye hamam yapısının, 1940'lı yıllara kadar Serâbâd mahallesinde yıkılmış halde olan yapının olduğu düşünülmektedir. Vakfiyede tekli bölüm hamam planında yapılmış yapının, sabah erkekler,

öğleden sonra bayanlar tarafından kullanıldığı belirtilmiştir. Caminin batısında bölümünde sıbyan mektebi bulunur. İbrahim Gökçen yapının 1083 (1672) tarihinden sonra inşa edildiğini belirtir (Yüksel, 1997). Ancak yapı, plan ve yapı malzemesi yönleri ile Fâtih ve 2. Bayezid döneminin sıbyan mektebi yapılarını andırır. Yapı yazlık ve kışlık iki bölümlüdür. Yapının yanında Mütercim Rüştü Paşa'nın mezarı bulunur (Şekil 47; Aslanapa, 1986,2004).

Şekil 39-40-41. Hatuniye Camisi, 2022.

Şekil 42-43-44. Hatuniye Camisi son cemaat iç mekanı, 2022.

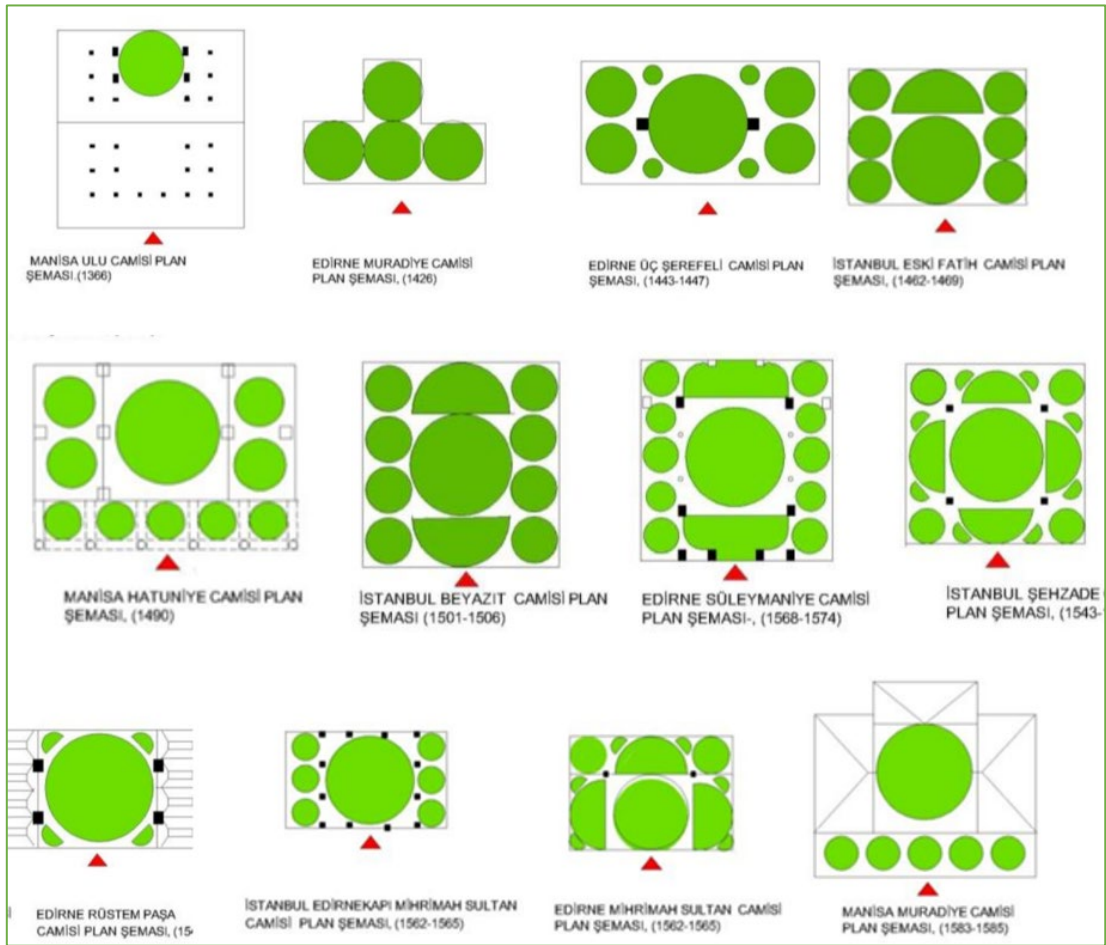
Şekil 45-46-47. Hatuniye Camisi Son Cemaat İç mekan-yan giriş kapısı ve Sıbyan mektebi, 2022.

Şekil 48. Hatuniye Camisi sağ yan penceresi , 2022. Şekil 49-50. Duvar örgülerinde bozulmalar, 2022.

4. Hatuniye Camisi'nin 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı ve Manisa Camileri İçindeki Yeri ve Önemi

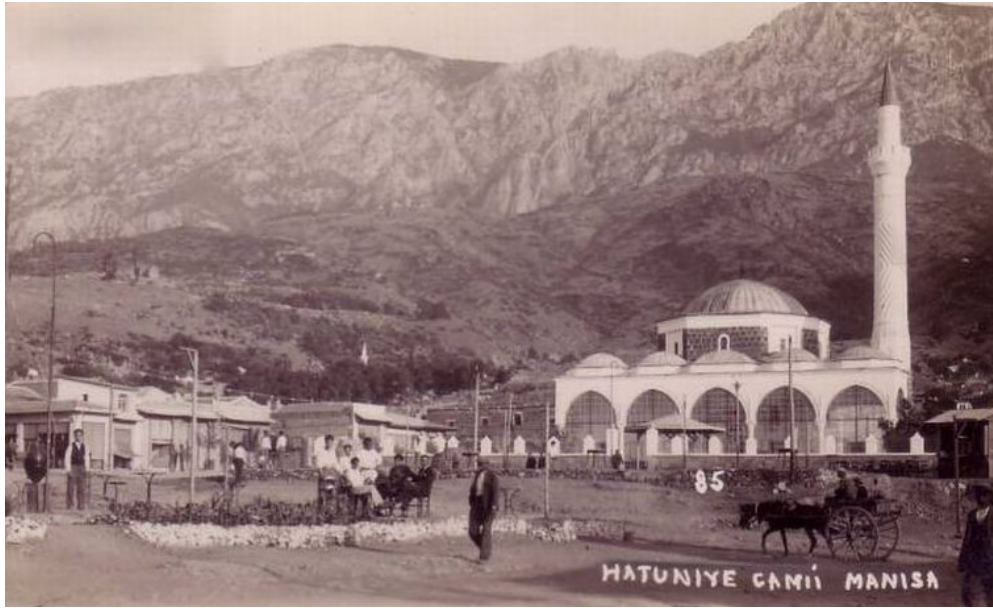
Manisa'da Saruhanoğlu döneminde pek çok cami inşa edilmiştir. Bu yapılardan Hacı İlyas Bey Mescidi, Manisa Ulu Camisi, Dere (Gülgün Gülfem Hatun) Mescidi, Haki Baba Mescidi, Attar Ece (Hoca) Camisi günümüze ulaşmıştır. Bu dönemde yapılan yapılarda; devşirme malzeme ile inşa edilmiş yığma duvarlar ve taşıyıcılar vardır. Sütunların yapının harim bölümünde kaidelere oturduğu görülmektedir. Yapı dışında ise zemine oturtulmuştur. Acun'a göre, buna devşirme malzemelerden sütun alt başlığının sınırlı sayıda olması gerekçe gösterilebilir (Acun, 1987). Sütun üst başlıkları tamamen devşirmedir. Yapıda, moloz taş duvarlarda görülmektedir.

Şekil 51. Cami gelişim şeması, Manisa, Edirne, İstanbul (Benian, 2011; Acun,1988)

Manisa'da 15.yüzyıl , 16. yüzyıl ait Osmanlı Dönemi önemli camileri, Ali Bey Camisi, Hacı Yahya (İkilüleli) Camisi, Çeşnigir Camisi, İvaz Paşa Camisi Hatuniye Camisi, Göktaşlı Camisi, Sultan (Valide, Mesir) Camisi, Nişancı Camisi, İbrahim Çelebi camisi, Hüsrev Ağa Camisi, Dervis Ali Camisi, Lala Paşa Camisi, Alaybeyi Camisi, Dilşikar Camisi, Arapalanı Camisi (Defterdar Mahmut Efendi Camisi, , Muradiye Camisi'dir. 17. yüzyıla ait Osmanlı dönemine ait önemli camilerden ise Aynı Ali Camisi, Yeni Cami, Serabat Camisi, Çatal Cami, Taşçılar (Boğmaklızade) Mescidi, Yarhasanlar (Emir Çavuş Mescidi) Camisi, Velioglu (Hacı Mahmut) Camisi, Kısık Mescidi günümüze ulaşmıştır.

Hatuniye Camisi ise Osmanlı dönemine ait 15. yüzyıl sonunda inşa edilmiş bir anıtsal yapıdır. Açık kahverengi moloz-kesme taş ve tuğla, devşirme malzemelerle inşa edilmiştir. Çeşnigir ve Sultan Camileri ile ortak bir plan şemasında, benzer kubbeli yanlarda ikişer kubbelidir. Son cemaat bölümünde beş adet kubbe yer alır. 15.yüzyıl sonuna ait tek ana kubbeli yapı örneklerinden, Mudurnu Yıldırım Bayezid Camisi ya da Manisa'da yer alan Hacı Yahya Camisi'nin plan şemasının, yanlara doğru ikişer kubbe ile genişletilmiş tasarımıdır.

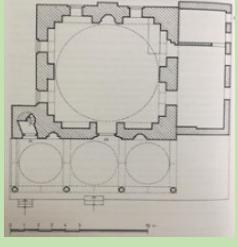
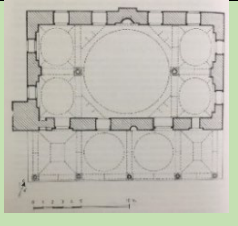
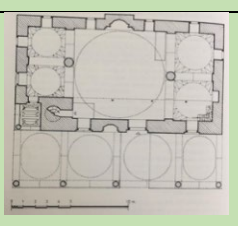
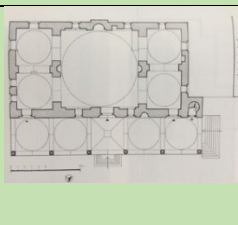
Şekil 52. Hatuniye Camisi, 1874 (URL8)

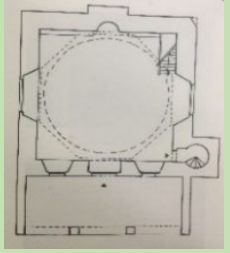
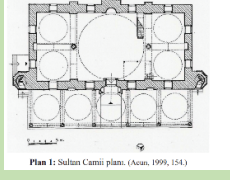
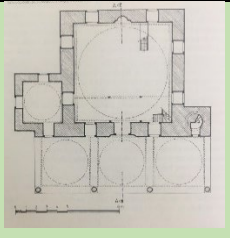
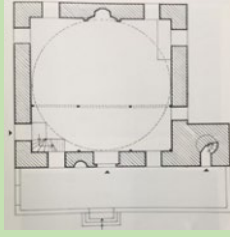
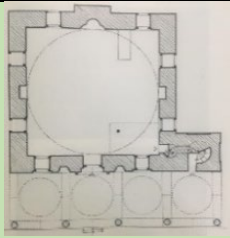
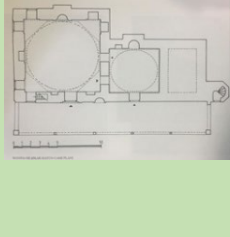
Hatuniye Camisi, Manisa il merkezinde yer alan 15. ve 16. yüzyıl ait önemli camilerle yapım yılı , yapım malzemeleri ve mimari özellikleri ile karşılaştırılmıştır. Seçilen bu yapılar; Hacı Yahya Camisi (İki Lüleli Camisi), Çeşnigir Camisi, İvaz Paşa Camisi, (Çaybaşı Camisi), Göktaşlı Camisi, Sultan-Valide-Mesir Camisi, İbrahim Çelebi Camisi, Manisa Hüsrev Ağa camisi, Lala Paşa Camisi, Dilşikar Camisi, Muradiye Camileri'dir (Tablo 1). 15. ve 16. Yüzyılda, Manisa'daki camilerde, kare planlı üzeri kubbe örtülü ve üç bölümlü son cemaat mekanı olan yapıların, sayıca fazla olarak inşa edildiği görülmektedir. İbrahim Çelebi ve Dilşikar Camilerinde kare planlı üzeri kubbe örtülü ana mekanın yanına kütüphane ya da Darulkurra olarak kullanılan ilave yapı eklenmiştir. Daha büyük ebatlı yapılar olan Çeşnigir, Sultan ve Hatuniye camilerinde ise ana kubbenin her iki yanına ikişer kubbe ilave edilmiştir. 16. yüzyıl sonuna ait Muradiye Camisi; ters T planlı orta büyük kubbeli ve üç bölümlüdür. Yanlarda ve üstte yarım kubbeyi andıran çapraz tonozları ile ana kubbe algısı genişletilmiştir. 3. Murat döneminde, 1583'te Hac'dan dönüş sonrasında Manisa'ya gelen Mimar Sinan tarafından, planlaması hazırlanmıştır. Manisa Muradiye Camisi, Mimar Mahmut Ağa ve sonrasında Sedefkar Mehmet Ağa tarafından tamamlanmıştır (Aslanapa, 1986,2004). Yapı plan şemasında; Edirne Mihrimah Sultan Camisi ile benzer şemadadır. İncelenen bu yapıların, Kurtuluş Savaşı sırasında Yunan işgalinde zarar gördüğü ve tekrar tamir edilerek kullanıma açıldığı söylenebilmektedir (Tablo 1; Şekil 51).

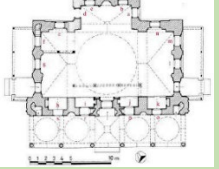
Manisa'da 15. ve 16. yüzyıla ait Osmanlı dönemi camilerinde ortak olarak yağma duvarlar ve taşıyıcılar görülmektedir. Bu dönem yapılarda, bolca devşirme malzemeler görülür. Tuğla ve taş örgüsü dikkat

çekicidir. Üç sıra dikine örülmüş, tuğla ve tek sıra yatayına örülmüş tuğla sıraları arasında Manisa bölgesinde görülen andezit taşı yer almaktadır. Bazı yapılarda (İbrahim Çelebi) cami duvarları bir sıra kesme taş, iki sıra yatay ve dikey tuğla sıraları ile inşa edilmiştir. Taş ve tuğlalar arasında harç malzemesi yer almaktadır. Yapıların duvar örgülerindeki farklılık onarım ve restorasyon geçirdikleri süreci yansıtmaktadır. Özellikle Hatuniye Camisi'nde çoklukla cephede devşirme malzemenin kullanıldığı görülür.

Tablo 1. Manisa'da 15-16. yüzyıla ait cami örnekleri (Acun, 1999)

MANİSA'DA 15-16. YÜZYILA AİT CAMİ ÖRNEKLERİ					
Cami İsmi	Yapım Yılı ve Onarımları	Yaptıran	Yapım Malzemesi	Mimari özellikleri	Plan şeması
Hacı Yahya Camisi (iki Lüleli Camisi)	1474 yapıldı, 1922 yılında Yunanlılar tarafından Bomba ile yakılan yapı, 1926 yılında tamir edildi. 1935 yılında tekrar tamir edilen yapı, 1995 yılında bazı değişikliklere uğramıştır.	Hacı Yahya oğlu Hacı Mehmed adına yaptırılmıştır.	Açık kahverengi moloz ve kesme taş -tuğla, devşirme malzeme	Kare planlı üzeri kubbe ile örtülüdür. Üç bölümlü son cemaat bölümü vardır. Tek minarelidir.	
Çeşnigir Camisi	1474 yapıldı. 1691 onarıldı, 19. Yüzyılda kible duvarı ve revakları tamir edildi. 1922 yılında Yunanlılar tarafından bomba ile yakılan yapı, daha sonra tamir edildi. 1980'lerde harimin içine doğu bölümüne üst mahfil yapıldı	Sultan Mehmet Han Bin Murat Han'ın döneminde Hayrat sahibi Sinan Bey Bin Abdullah el Atik tarafından yaptırılmıştır.	Cami duvarları moloz taş, duvar köşeleri ve son cemaat bölümü kesme taştan, diğer kemer ve kubbeler ile minare tuğla ile inşa edilmiştir.	Dikdörtgen planlı, orta bölüm üzeri kubbe ile örtülüdür. Diğer yan bölümler ikişer oval kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat bölümünün dört bölümü vardır. Köşelerde aynalı tonoz, ortada iki kubbe vardır. tek minarelidir	
İvaz Paşa Camisi (Çaybaşı Camisi)	1484 tarihinde inşa edildi.	2.Beyazıt döneminde Abdülmümin'in oğlu İvaz Paşa tarafından yapıldı.	Karaköy Hamamı ile külliye olarak yapıldı. Açık kahverengi moloz ve kesme taş-tuğla, devşirme malzeme kullanılmıştır. Kemer ve kubbeler ile minare tuğla ile diğer bölümler taştan inşa edilmiştir	Cami enine dikdörtgen planlı ve üç bölümlüdür. Orta bölümde büyük ana kubbe ve yanlarda ikişer kubbecikler vardır. Sol bölümdeki kubbeler daha küçüktür. Kuzeyinde dört bölümlü son cemaat bölümü vardır ve üzeri kubbelerle örtülmüştür. Tek minarelidir.	
Hatuniye Camisi	1490-1491 tarihinde inşa edildi. 1637-1638, 1643-1644, 1841-1842, 1957-1962 tarihlerinde onarım gördü.	2.Beyazıt'ın hanımı Hüsnüşah Hatun adına oğlu Şehzade Şehinşah tarafından inşa edildi.	Açık kahverengi moloz-kesme taş ve tuğla, devşirme malzeme	Orta kubbeli yanlarda ikişer kubbelidir. Son cemaat bölümünde beş adet kubbe yer alır. Tek minarelidir	

Göktaşlı Camisi	1493-1494 inşa edildi. 1630-1631'de camiye çevrildi. 1906 da ve İstiklal Savaşı sonrası yanması sebebiyle erken Cumhuriyet döneminde onarım gördü.	Gülgün veya Gülfem Hatun	Açık Kahverengi-Moloz taş ve tuğla malzeme	Tek ana kubbeli ve tek tuğla örgülü minarelidir.	
Sultan-Valide – Mesir Camisi	1522-1523 inşa edildi. 1763-1764, 1805-1806, 1952 1969, 1978 onarımlar gördü.	Ayşe Hafsa Sultan	Açık kahverengi kesme taş ve tuğla, devşirme malzeme	Orta kubbeli yanlarda ikişer kubbelidir. Son cemaat bölümünde beş adet kubbe yer alır. Çift minarelidir	
İbrahim Çelebi Camisi	1549 inşa edildi. 1659-1660, 1880-1881, 1899-1900 yıllarında onarım gördü.	Karamanizade Emre Hoca'nın oğlu İbrahim Çelebi	Cami duvarları bir sıra kesme taş, iki sıra yatay ve dikey tuğla sıraları ile inşa edilmiştir. Minare ve son cemaat bölümü de kesme taştır.	Kare planlı üzeri kubbe ile örtülüdür. Üç bölümlü son cemaat bölümü vardır. Köşesinde bir Darulkurra/hadis ya da kütüphane yapısı yer almaktadır. Tek minarelidir.	
Manisa Hüsrev Ağa Camisi	Kitabesi olmayan yapının yapım tarihi bakır alemden yer alan 1554-1555 tarihli yazıyla belirlenebilmektedir. 1603-1604 yıllarında, 1634-1635 yıllarında 1668-1669 yıllarında 1704'te onarım gördü.	Külliye, Sarı Selim'in Manisa'daki şehzadeligi döneminde, kızlar ağası ve kapı ağası Hüsrev Ağa tarafından inşa ettirildi.	Moloz taş ve tuğla malzeme	Kare planlı kubbelidir. Son cemaat yeri yoktur. Sonradan oluşturulmuş bir cemaatli bölümü vardır.	
Lala Paşa Camisi	1569-1570 inşa edildi. 1805-1806, 1860-1961 yıllarında onarım gördü.	Lala Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır.	Moloz taş ve tuğla malzeme	Kare planlı kubbelidir. Son cemaat bölümünde dört kubbecik yer alır.	
Dilşikar Camisi	Cami 1579-1580 yıllarında inşa edilmiştir. 1659-660 tarihinde medrese odaları eklenmiştir. 1672-1673 tarihinde onarım geçirdi. Yunan işgalinde bomba ile yakılan yapı, Kurtuluş Savaşı sonrasında tekrar onarım geçirdi. 1969 yılında tekrar onarım geçirdi.	Yapı kompleksi 16.yüzyılda Manisa Alaybeyi Ferhat Ağa ve eşi Dilşikar Hatun tarafından yaptırıldı. Yapı kompleksi, cami, imaret, sıbyan mektebi ve çifte hamamdan oluşur.	Moloz taş ve tuğla malzeme	Kare planlıdır. Caminin tek kubbesi sekizgen bir kasnağa oturur. Üstü kiremitle kaplıdır. Bu yapının son cemaat bölümü sonradan yapılmıştır. Harimin batı duvarına, 3/2 oranında bir mekan eklenmiştir. Kare olan mekan kubbelidir. Yan mekanın yanında konut olarak kullanılan bir ek yapı daha vardır. Bu mekanın yanında ise minare yer alır.	

Muradiye Camisi	1583-1586 yıllarında yapılmıştır.1687-1688 tarihinde olan deprem nedeni ile zarar gören bölümleri 1689-1890 tarihlerinde onarılmıştır. 1789-1819 minaresi takviye edilmiş, 1782-1786 yılları arasında onarım görmüştür. 1740-1741 bazı pencereleri tamir görmüş, ve 1952-1964 yılları arasında minareleri tekrar yapılmıştır.	Cami, medrese, imaret, dükkanlar, han ve tabhaneden oluşan külliye'nin planları Mimar Sinan tarafından çizilmiştir. Uygulaması ise Mimar Mahmut ağa tarafından yapılmıştır. Aniden Mahmut Ağanın ölmesi üzerine Sultan Ahmet camisinin mimarı Mehmet Ağa tayin edilmiştir.	Mermer sütunlu ve kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir.	Ters T planlı orta büyük kubbelidir. Üç bölümlüdür. Yanlarda ve üstte kubbelemsi yarım çapraz tonozla ana kubbe algısı genişletilmiştir.	
------------------------	---	--	--	--	---

SONUÇ

Osmanlı camileri tüm Anadolu kentlerinde yerleşimin kalbi konumundadır. Osmanlı kentlerinde daima önemli bir konumda yer alan camiler, yapım teknikleri ve mimari şemalarıyla yüzyıllar süresince değişim göstermiştir. Şehzadeler kenti olarak da adlandırılan Manisa hem Saruhanoğlu döneminde hem de Osmanlı döneminde özellikle 1437-1595 yılları arasında Osmanlı şehzadelerinin saltanata hazırlık yaptıkları önemli bir kenttir. Manisa'nın tarihi kent dokusunda, Osmanlı döneminden kalma 15, 16 ve 17. yüzyıllara ait anıtsal yapılar bulunmaktadır. Bu anıtsal yapıların önemli bir kısmı külliyeler içerisinde yer almaktadır. Külliyeler içinde yer alan camiler, büyük ölçüde korunarak günümüze ulaşmışlardır. Makale kapsamında incelenen camilerin 17, 18 ve 19. yüzyıllarda çeşitli kereler tamirat ve onarım gördüğü görülmüştür. Ayrıca Kurtuluş Savaşı sırasında zarar gören camilerin cumhuriyetin ilk yıllarında ve 20. yüzyılda da onarımlar ve restorasyonlar geçirdiği söylenebilmektedir.

Manisa tarihi kent merkezinde, Osmanlı döneminden günümüze kalan, cami dışında pek çok anıtsal yapı ise, mevcut yapıların yıpranması, sosyal ve kültürel hayattaki değişim, teknolojik, kentsel gelişme ve düzenlemeler nedeni ile kullanılmamaktadır. Bununla birlikte, bazı yapılar geçen zamanın ve terk edilmenin verdiği tahribatlarla tahrip olmuşlardır. Han, hamam, imaret gibi külliyelere ait bu yapıların bir kısmı yeniden işlevlendirmeler ile günümüzde de yeni işlevleri kullanılmaktadır. İşlevlendirilmeyen ve restore edilmeyen bu yapıların acilen restore edilerek topluma kazandırılması gerekmektedir. Özellikle, özgün işlevini kaybetmiş (medrese, imaret, sıbyan mektebi, hamam, vb. gibi) yapıların, yapıya en az müdahale gerektiren müze işleviyle korunması, yapının özgün haliyle korumasına yardımcı olacaktır. Bu müze işlevi ile yapının kendisi de bir sanat eseri gibi sergilenebilecektir.

Manisa'da yer alan ve 15. ve 16. yüzyıllara tarihlenebilen camilere bakıldığında; Osmanlı dönemine ait oldukları, moloz ve kesme taş yığma duvarlar ve taşıyıcı ayaklar ile inşa edildikleri görülmektedir. Bu dönem cami yapılarında sıkça devşirme malzemelerde yapım strüktürü içerisinde yer almaktadır. Yapılarda, tuğla ve taş örgüsü dikkat çekicidir. Üç sıra dikine örülmüş tuğla ve tek sıra yatayına örülmüş tuğla sıraları arasında Manisa bölgesinde görülen pembe renkli andezit taşı yer almaktadır. Araştırma kapsamında incelenen 15. yüzyıl sonuna ait Hatuniye Camisi, yine 15. yüzyıla sonuna ait Çeşnigir, İvaz Paşa camileri ile benzer plan şeması ve yapım malzemesi özellikleri göstermektedir. Bu yapılar; orta kubbeli yanlarda ikişer kubbelidir. Son cemaat bölümünde farklı adetlerde kubbeler yer alır. Bu yapılar, tek minareli olarak inşa edilmişlerdir. 16. yüzyıl ortalarına ait Sultan Camisi ile de benzer plan şeması ve yapım malzemesi göstermektedir. Hatuniye Camisi ile Sultan Camisi'nin yapımı arasında yaklaşık yarım yüzyıl olmasına karşın plan şemasının benzer olması dikkat çekicidir.

16. yüzyıl ortalarına ait İbrahim Çelebi Camisi, Manisa Hüsrev Ağa Camisi, Lala Paşa Camisi, Dilşikar Camisi'nde kare plan ve büyük bir kubbe görmekteyiz. Son cemaat bölümünde kubbecikler yer alır ya da son cemaat bölümleri yoktur. Ancak bu yapılar ölçek olarak daha küçük yapılar. 16. yüzyıl ortalarına ait Muradiye Camisi, mermer sütunlu ve 15. yüzyıl sonu yapılarının aksine kesme taş

malzeme ile inşa edilmiştir. Ters T planlı, orta büyük kubbeli, üç bölümlüdür. Yanlarda ve üstte yarım çapraz tonozla ana kubbe algısı genişletilmiştir.

Sonuç olarak araştırma kapsamında incelenen Manisa Hatuniye Camisi, 15. yüzyıl sonuna tarihlenen özel mimarisi ile korunmaya değer anıtsal bir yapıdır. Plan şeması ve strüktürel yapısı ile Anadolu'nun diğer illerinde yer alan, özellikle 15. yüzyıl sonu görülen cami mimarisini yansıtmaktadır. Orta kubbeli yanlarda ikişer kubbeli ve farklı sayıda küçük kubbeli son cemaat mekanı bu yapının genel şemasının oluşturur. Araştırma kapsamında incelenen yapı özgün işleviyle kullanılmaktadır. Yüzyıllardır, bu şekilde işlevinin devamlılığının sağlanması, yapının korunmasına olanak sağlamıştır. 1637-1638, 1643-1644, 1841-1842, 1957-1962 tarihlerinde gerçekleştirilen onarımlarla yapı oldukça iyi durumda günümüze ulaşmıştır. Hatuniye Camisi'nin düzenli bakımlarla korunması, bazı duvar örgülerindeki bozulmaların restore edilmesi ve cephelerinde meydana gelmiş kirlenmelerin temizlenmesinin sağlanması gerekmektedir.

Etik Standart ile Uyumluluk

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal Destek: Finansal destek alınmamıştır.

KAYNAKÇA:

Acun, Hakkı. (1999), Manisa'da Türk Devri Yapıları, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi Sayı 56, Ankara.

Aslanapa, O. (1986, 2004), Osmanlı Devri Mimarisi, İnkılap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş, İstanbul.

Benian, E., Mimar, (2011), Sinan ve Osmanlı Cami Mimarisinin Gelişimindeki Rolü, Bilim Teknik, Ocak 2011, İstanbul.

Çobanoğlu, A.V. (2007), TDV İslâm Ansiklopedisi, 33. cildinde, s. 126-121, İstanbul.

Eker, H. (2016). İstanbul'un Fethi'nin Osmanlı Cami Mimarisi Üzerindeki Etkileri. Journal Of International Social Research,9(43).

Eyice S., "Hacı Özbek Camii", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Haci-Ozbek-Camii> (29.11.2022).

Kuban, D., (2007), Osmanlı Mimarisi, YEM Yayın, İstanbul.

Kuran, A. (2018), Selçuklulardan Cumhuriyet'e kadar Türkiye'de Mimarlık, Hazırlayan: Çiğdem Kafesçioğlu, Lucienne Thys-Şenocak, Timur Kuran, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 497.

Grabar, O., (1988), "İslam'da Dinsel Sanat:Cami", İslam Sanatının Oluşumu, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.

Güray, Ö. (2013), TDV İslâm Ansiklopedisi, 43. cildinde, s.529-531, İstanbul.

Hasol, D., (1993), Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yem Yayın, İstanbul.

Orman ,İ. (2020), "Mihrimah Sultan Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Mihrimah-Sultan-Kulliyesi--Uskudar>.

Önkal A., Bozkurt N., (1993), "Cami", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Cami#1-Dini-Ve-Sosyokulturel-Tarihi> (10.08.2022).

Ögel, S. (1988). "Sinan'ın Mirası", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, Cilt I, İstanbul: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, S.559-580.

Sezgin, H., (1984), Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış, İst., MSÜ Yayını No:5.

Yavaş,D. (2013) "Yeşilcami Külliyesi", Tdv İslâm Ansiklopedisi, İstanbul.
tts://islamansiklopedisi.Org.Tr/Yesilcami-Kulliyesi--Bursa (11.09.2022).

Yerasimos, S.(2000). İstanbul: İmparatorluklar Başkenti, Çeviri: Ela Güntekin, Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

URL1. <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/haci-yahya-camii/#16/38.608528/27.419226>

URL2. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Yildirim_Cami_Plani.jpg

URL3. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/yildirim-beyazid-cami>

URL4. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/85960>

URL5. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/manisa/gezilecekyer/ulu-camii-ve-kulliyesi>

URL6. <https://sinanasaygi.org/i/kulliyeye/117.jpg>

URL7. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatuniye-kulliyesi>

URL8 http://wowturkey.com/t.php?p=/tr349/sguner_13MANISAHATUNIYECAMII_copy.jpg

EXTENDED SUMMARY

Research Problem:

The development of Ottoman Mosque structures according to the planning scheme will be examined with examples. In this context, the place of Manisa mosques in this development typology will be examined. The architectural features, plan, and facade layouts of the 15th-century Hatuniye Mosque in Manisa will be evaluated. The place of Hatuniye Mosque among 15th and 16th-century Ottoman and Manisa mosques will be evaluated.

Research Questions:

In the study, "How is the development process of Ottoman Mosque Architecture? What is the place and importance of the Hatuniye Mosque among the 15th and 16th-century Ottoman and Manisa mosques? answers to the questions were sought. In this context, the development process of the Ottoman Mosque architecture was investigated according to the planning scheme and the dome development. The Hatuniye Mosque and its architecture were explored together with other similar period examples in Manisa.

Literature Review:

All religious structures have different names and different features for the needs of this religion. According to their religion, people have built places where they can comfortably perform their religious rituals and worship. Some of these structures have sitting areas, some have prayer rooms, and some have places where they can perform different worship. Their common features are the whole of the places where people perform their worship. When we look at the religion of Islam, the buildings where Muslims perform their prayers collectively have been mosques. In Islam, mosques are sacred and important places for Muslims, as they are considered the house of Allah. For this reason, their design and construction have been attentive in every period. Many of the structures from the early periods of the Ottoman period are religious architectural works. By looking at these structures, we can follow the styles and plan developments of successive periods. However, we can see the first examples of single-domed mosques in the masjids of the Anatolian Seljuks. When we look at the Ottoman period, it is seen that the interior consists of different sections consisting of many columns. The Ottomans developed the mosque plan type they inherited from the Anatolian Seljuks and produced monumental structures.

During the Ottoman Empire, religious architecture was shaped according to the requirements of both Islamic and Ottoman cultures. This religious architecture has changed and developed over the centuries. The most important structures of Ottoman religious architecture were built in Istanbul. However, early examples of Ottoman religious architecture are found in Bursa and Edirne. Manisa province, which was chosen as the study area, became a political city during the Ottoman period, especially between the years 1437-1595, when the Ottoman princes were preparing for the sultanate. Manisa was named as the city of princes. Many princes such as Murad II, Fatih Sultan Mehmet, Suleyman the Magnificent, Selim II, Murad III, Mehmet III, and Mustafa I served as "Sancakbey" in this city. During the period when the princes lived in Manisa, many Ottoman structures such as mosques, inns, Turkish baths, soup kitchens, madrasas, primary schools, fountains, hospitals, bridges, and libraries were built by princes and their families. Few of these buildings have survived to the present day. Ottoman Mosque and structures belonging to Manisa have been researched from many sources and many publications of important researchers such as "Doğan Kuban, İ. Hakkı Acun, Haluk Sezgin, A. Kuran".

Within the scope of the study, the following research and evaluations will be made. According to the planning scheme of the Ottoman Mosque structures, the development will be examined with examples. The architecture of Manisa mosques will be investigated. The architectural features, plan, and facade layouts of the 15th-century Hatuniye Mosque in Manisa will be evaluated in this context.

The place of Hatuniye Mosque among the 15th and 16th-century Ottoman and Manisa mosques will be researched. In the study, field research will be carried out with a large literature study. A field study, including Manisa religious architecture and Hatuniye Mosque, will be conducted. In the last stage, the preservation possibilities of the Hatuniye Mosque will be discussed. The article will be concluded by making a synthesis and comparison.

Results and Conclusions:

Ottoman mosques are the center of settlement in all Anatolian cities. Mosques, which have always been in an important locations in Ottoman cities, have changed over the centuries with their construction techniques and architectural schemes. During the Ottoman period, especially between the years 1437-1595, it was an important city where the Ottoman princes prepared for the sultanate. In the historical urban texture of Manisa, there are monumental structures from the Ottoman period, belonging to the 15th, 16th, and 17th centuries. An important part of these monumental structures is in the "kulliyes". The mosques in the kulliyes have survived to the present day by being largely preserved. It has been seen that the mosques examined within the scope of the article were repaired many times in the 17th, 18th, and 19th centuries. It can be said that the mosques that were damaged during the War of Independence underwent repairs and restorations in the first years of the Republic of the Türkiye and the 20th century.

The mosques of the 15th and 16th centuries in Manisa were built with rubble-cut stone, masonry walls, and carrier columns. In the mosque structures of this period, collecting materials are frequently seen. The brick and stone masonry in the buildings is remarkable. There is an andesite stone between the three rows of vertically laid bricks and a single row of horizontally laid bricks. Similar plan schemes and construction materials can be seen in Hatuniye Mosque, Çeşnigir Mosque, and İvaz Paşa mosques belonging to the end of the 15th century. These structures are medium-large domed. There are two domes on each side of the big dome. In the last congregation section, there are different types of domes. These structures were built with single minarets. In the Hatuniye Mosque, a similar plan scheme and construction materials can be seen in the Sultan Mosque of the mid-16th century. The İbrahim Çelebi Mosque, Manisa Hüsrev Ağa Mosque, Lala Paşa Mosque, Dilşikar Mosque, which belong to the middle of the 16th century, have a square plan and a large dome.

As a result, the Manisa Hatuniye Mosque, which was examined within the scope of the research, is a monumental structure worth preserving with its architecture dating to the end of the 15th century. With its plan scheme, structural features, and construction materials, it reflects the mosque architecture in other provinces of Anatolia, built at the end of the 15th century. The structure examined within the scope of the research is used with its original function. It is important to protect the Hatuniye Mosque with regular maintenance. However, some of the deterioration of the masonry needs to be restored and the dirt on their facades needs to be cleaned.